

ZAPISI

Milica Kacin Wohinz

**O slovensko-italijanski zgodovinsko-kulturni komisiji
in njenem poročilu: Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956**

Poročilo, ki je izšlo oktobra 2001 v založbi Nova revija, je bilo do junija 2005 objavljeno štiriindvajsetkrat: dvakrat v slovenskem, italijanskem in angleškem jeziku – izdajatelj te poluradne objave (tudi na internetu) z uvodom ministra za zunanje zadeve Dimitrija Rupla »Poročilo za prihodnost« in spremnimi dokumenti, je Inštitut za novejšo zgodovino; enajstkrat je poročilo izšlo v slovenskem jeziku (trikrat posamezna poglavja) devetkrat v italijanskem jeziku (enkrat posamezna poglavja) in štirikrat dvojezično. Podpisana sem ga večkrat predstavljala v obeh državah ter na avdiovizualnih medijih. Predstavljali so ga tudi drugi člani komisije: Nevenka Troha, Branko Marušič, sopredsednik Giorgio Conetti, Roaul Pupo in Fulvio Salimbeni. Povabljeni ocenjevalci poročila pa so bili: Jože Pirjevec, Marta Verginella, Giannantonio Paladini, Renato Tubaro, Renate Lunzer, Corrado Belci, Luciano De Cillia, Giovanni Miccoli. Nekatere predstavitve in ocene so objavljene v periodičnem tisku, na hrvaški strani v reviji *Rijeka*,¹ vendar poročilo v hrvaškem jeziku ni izšlo.

Ob izročitvi Poročila ministroma za zunanje zadeve Republike Slovenije in Republike Italije sva sopredsednika komisije v spremnem pismu zapisala:

»Gospod minister, z izmenjavo not sta ministra za zunanje zadeve Slovenije in Italije oktobra 1993 določila ustanovitev mešane komisije z nalogo, da celovito in natančno prouči vse pomembne vidike v zgodovini političnih in kulturnih odnosov med dvema narodoma.

V komisijo so bili z vsake strani predvideni sopredsednik in po šest članov. Naloženo ji je bilo, da sestavi končno poročilo kot zaupen dokument in ga predloži obema vladama.

S slovenske strani so bili v komisijo imenovani: dr. Milica Kacin Wohinz (sopredsednica), dr. France Dolinar, dr. Boris Gombač, dr. Branko Marušič, dr. Boris Mlakar, dr. Nevenka Troha in dr. Andrej Vovko. Spočetka je odstopil dr. Boris Mlakar, nadomestil ga je pisatelj g. Aleksander Vuga, marca 1996 pa dr. Boris Gombač in v komisijo je ponovno vstopil dr. Boris Mlakar.

Z italijanske strani so komisijo sprva sestavljali gospodje: prof. Sergio Bartole (sopredsednik), prof. Fulvio Tomizza, senator Lucio Toth, prof. Fulvio Salimbeni, prof. Elio Apih, prof. Paola Pagnini in prof. Angelo Ara.

Iz različnih razlogov so odstopili sopredsednik, ki ga je nadomestil prof. Giorgio Conetti, in člana Fulvio Tomizza ter Elio Apih, ki sta ju nadomestila prof. Raoul Pupo in prof. Marina Cataruzza.

¹ Rijeka, 2003, VIII, št.2, str. 209–211.

Komisija se je v plenumu sestala 19. novembra 1993 v Benetkah, 4.–5. februarja 1994 na Otočcu, 20.–21. maja 1994 v Passarianu (Videm), 17.–18. marca 1995 na Bledu, 3. junija 1995 v Ogleju, 12.–13. aprila 1996 v Portorožu, 5. oktobra 1999 v Gorici, 20. novembra 1999 v Kopru in 27. junija 2000 v Vidmu.

Komisija je na prvem zasedanju ugotovila, da je za njeno obravnavo pomembno zgodovinsko obdobje od 1880 do 1956, to je od začetkov nacionalne politične diferenciacije obmejnega prostora do neposrednih posledic razmejitve po londonskem memorandumu. Za boljše preglednost poročila je obdelavo tematike razdelila po uveljavljeni periodizaciji na štiri obdobja: 1880–1918, 1918–1941, 1941–1945 in 1945–1956.

Končno poročilo je komisija soglasno sprejela na zasedanju v Vidmu, 27. junija 2000.

Sopredsednika komisije sta se sestala 25. julija 2000 v Kopru in s sodelavci dr. Nevenko Troha, dr. Francetom Dolinarjem, prof. Marino Cataruzza preverila končni verziji slovenskega in italijanskega besedila. V čast jima je, da Poročilo izročita naslovnima ekscelencama, s čimer sta zaključila svoje poslanstvo.

*Dr. Milica Kacin Wohinz, Prof. Giorgio Conetti*²

Že leta 1990 so lokalne oblasti v Trstu in Gorici predlagale ustanovitev mešane italijansko-jugoslovanske komisije, ki bi proučila probleme obmejnega prostora po drugi svetovni vojni. Medtem je Jugoslavija razpadla in po mnenju Italije bi vso krivdo za tragično ravnanje z italijanskim prebivalstvom na tem prostoru morali prevzeti osamosvojeni Slovenija in Hrvaška. Tedanji zunanji minister Lojze Peterle je povedal, da bi morala Slovenja po njihovem mnenju »prevzeti večji del krivde za dogajanja v času komunizma, se opravičiti, vrniti premoženje ezulom, govorilo se je o ozemeljskih zahtevah (ne na uradni ravni) itd. V tem okviru so bile velikokrat omenjene fojbe, v katerih naj bi padlo veliko Italijanov po nacionalnem merilu.«³

Razgovori med dvema zunanjima ministroma Lojzetom Peterletom in Emiliom Colombom glede istrskih beguncev in slovenske narodne manjšine v Italiji, so se začeli na sestanku v Gorici, 16. februarja 1993 in so pripeljali do ustanovitve mešane zgodovinsko-kulturne komisije. V pismu novemu italijanskemu ministru Beniaminu Andreati je Peterle zapisal: »Gospod minister, na osnovi dogovorov, do katerih je prišlo na srečanju slovensko-italijanske delegacije za pogovore in pogajanja na Strmolu, dne 10. avgusta 1993, in ob najinem srečanju na Bledu, dne 26. avgusta 1993, vam lahko z zadovoljstvom potrdim, da se je vlada Republike Slovenije odločila ustanoviti slovenski del mešane zgodovinsko-kulturne komisije, ki naj bi celovito raziskala in preučila vse vidike, pomembne za politične in kulturne odnose na dvostranski ravni v zadnjih sto letih. Zavedajoč se globokih političnih, gospodarskih in kulturnih vezi, ki so se med sosednjima državama in narodoma razvijale v preteklosti in vse do današnjih dni, bosta vladi Republike Slovenije in Republike Italije še bolj utrdili in nadalje razvijali prijateljske dvostranske odnose na osnovi boljšega medsebojnega razumevanja in v duhu sodelovanja tudi s pomočjo ustanovitve mešane zgodovinsko-kulturne komisije, ki bi se morala osredotočiti na pozitivne elemente, ki družijo oba naroda. Prav tako bi

² Italijanski člani komisije: prvi sopredsednik Sergio Bartole – profesor mednarodnega prava Univerza v Trstu; drugi sopredsednik Giorgio Conetti – dekan pravne fakultete Univerze Insurbia v Comu, profesor mednarodnega prava; Elio Apih – profesor zgodovine Univerze v Trstu v pokoju; Angelo Ara – profesor za sodobno zgodovino na Univerzi v Paviji; Marina Cataruzza – profesorica sodobne zgodovine na Univerzi v Bernu; Paola Pagnini – dekanica fakultete internacionalnih in diplomatskih znanosti Univerze v Trstu, profesorica politične geografije tržaške univerzi v Gorici; Raoul Pupo, profesor sodobne zgodovine na Univerzi v Trstu; Fulvio Salimbeni – profesor za sodobno zgodovino na Univerzi v Vidmu; Fulvio Tomizza – pisatelj; Lucio Toth – pravnik kasacijskega sodišča, predsednik društva Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia.

³ Ampak, dec. 2001, str. 13.

prispevali tudi k osvetlitvi tistih dogodkov, ki so v preteklosti obremenjevali medsebojne odnose. To komisijo naj bi z obeh strani sestavljali dva sopredsednika in šest članov na vsaki strani, imenovanih izmed priznanih strokovnjakov s tega področja. Komisija bo pri svojem delu povsem samostojna, sama bo določala način dela, potek in okvir svojih dejavnosti. Rezultat dela komisije naj bi bilo končno poročilo, ki ga bo komisija predložila obema vlada-ma. Za tematike, ki jih bo potrebno še proučevati, bosta obe vladi zagotovili prost dostop do virov, ki se nanašajo na ključna vprašanja slovensko-italijanskih odnosov v zgodovini. Sprej-mite, gospod minister, izraze mojega globokega spoštovanja. Lojze Peterle l.r.«⁴ Na ta pred-log je italijansko ministrstvo prek veleposlaništva v Ljubljani predlagalo spremembo predzad-njega odstavka, ki ga je Ljubljana sprejela, vendar meni končna verzija izmenjanih pisem ni bila izročena, zato formalnega akta o ustanovitvi komisije nismo mogli objaviti v trojezični izdaji »Poročila«. Sodim, da je Italija predlagala »zaupnost« končnega dokumenta, to je bilo na italijanski strani v komisiji večkrat omenjeno, pa tudi naše delo je bilo na italijansko željo »zaupno«.

Hkrati s slovensko-italijansko je bila imenovana tudi analogna hrvaško-italijanska komi-sija, v kateri so bili z italijanske strani večinoma isti člani vključno s sopredsednikom, hrvaški sopredsednik pa je bil prof. Ibler, s katerim sva izmenjala nemalo nasvetov. Ta komisija se je razšla po dveh srečanjih in kolikor vem, se niti pozneje ni mogla obnoviti. Sicer pa je akade-mik dr. Petar Strčić na neki javni prireditvi v Istri ugotavljal, da je slovensko-italijanska komisija opravila delo tudi za Hrvaško, le pojem Hrvati bi bilo treba vnesti na mesto pojma Slovenci.

Paritetno komisijo smo sestavljali večinoma zgodovinarji, trije pravniki, dva pisatelja in profesorica geografije. Člani slovenskega dela komisije smo dobili obvestilo o imenovanju dne 23. septembra 1993. Hkrati z našo komisijo je slovenska vlada na 13. seji 15. marca 1993 sklenila ustanovitev še osem drugih slovenskih delov mešanih komisiji, vendar ne vem za učinke njihovega dela. V naši komisiji smo na slovenski strani pogrešali pravnika, medtem ko sta bila italijanska sopredsednika profesorja mednarodnega prava in vešča diplomata. Nazorsko smo bili pluralni na obeh straneh. Senator Luciano Toth je bil sicer pravnik a tudi edini politik, ki je kot predsednik društva Associazione Dalmazia-Venezia Giulia predstav-ljal »ezulske« kroge.

Na prvem sestanku v Benetkah 14. novembra (v spremnem dopisu je pomotoma navede-no 19.) smo določili obseg in metodo dela. Soglašali smo z izjavo sopredsednika Sergia Bartole, ki je med drugim takole opredelil stališče italijanskih kolegov: »*Odločno namerava-mo prispevati – v mejah naših zmožnosti in znanja – k nadaljnjemu razvijanju in utrjevanju dvostranskih odnosov med Italijo in Slovenijo na temelju boljšega medsebojnega razume-vanja in dejanskega sodelovanja ... Zgodovina nas uči, da so kulturniki in intelektualci vedno opravljali najbolj pomembno vlogo pri zbliževanju med narodi. Prepričani smo, da sta vladi naših dežel storili pomemben korak v to smer, ko sta vrednotenje tako pogosto divergentnih interpretacij zaupali svobodnemu soočenju neodvisnih izobražencev, zunaj medvladnih od-nosov ... Ustanovitev naše Komisije in zaupanje pomembnih in delikatnih nalog tej komisiji, kakor je omenjeno v skupni deklaraciji, je močan dokaz civilizacije... Od nas, ali bolje tudi od nas je odvisna sprožitev tistih procesov, ki bodo omogočali medsebojno spoznavanje prek skupnih in enostranskih ... kulturnih, umetniških in znanstvenih pobud. Če bomo ustvarili temelje za učinkovitejše sodelovanje na teh področjih lahko upamo v naglo poglobitev koope-racije med ustanovami, ki se s temi vedami ukvarjajo. V tem okviru lahko italijanska solidar-*

⁴ Kopija osnutka pisma je v moji zbirki, z datumom 13. 12. 1993. Predstavlja formalno podlago za ustanovitev komisije, saj je ta že od srede novembra delovala.

nost – spričo težavne priložnosti, ki jih Slovenja doživlja v teh letih lastnega vzleta – prispeva k vedno bolj intenzivni udeležbi slovenskih kulturnikov in njihovih organizacij v velikem evropskem dialogu. In končno, če bomo prizadevno delali v vzdušju medsebojnega razumevanja lahko upamo, da bomo zaščitili in zavarovali pomembne in značilne sledi naše preteklosti, ki so navzoče v obeh deželah, tako, da bosta naši nacionalni manjšini čutili, da je njihova identiteta ohranjena in podprta. Pa tudi, da se tisti, ki so jih vojni dogodki potisnili v eksil ne bodo čutili izkoreninjene in tuje svojemu rojstnemu kraju.»

Prve ugotovitve komisije so bile, da smo strokovno telo, ki ni podvrženo vplivom trenutnih meddržavnih odnosov ali notranje-političnim pritiskom; da bomo delali zaupno v izogib morebitnim političnim špekulacijam. Čeprav so na italijanski strani obstajale tendence, da začnemo z razjasnitvijo najbolj vročih tem kot so fojbe in eksodus, smo se soglasno odločili, da bomo obravnavali tisto osemdesetletno zgodovinsko razdobje, ki je bilo za razvoj medsebojnih odnosov najbolj značilno in sicer od okrog leta 1880 do leta 1956, to je od začetkov nacionalno-politične diferenciacije obmejnega prostora do neposrednih posledic razmejitve po londonskem memorandumu. Za boljšo preglednost smo tematiko razdelili na štiri obdobja: 1. Od 1880 do konca prve svetovne vojne; 2. med dvema svetovnima vojnama; 3. doba druge svetovne vojne; 4. povojno razdobje do razmejitve med državama. Za vsako od teh poglavij je vsaka stran (en avtor) na 25 straneh napisala študijo.⁵ Študije smo prevedli in izmenjali, jih obravnavali vsak v svojem delu komisije nato pa na skupnih sejah konfrontirali. Razprava je bila v bistvu ostra kritika konkretnih formulacij teksta druge strani in zagovor lastnega besedila. O vsakem poglavju smo razpravljali po dan in pol, prav vsi smo bili kritiki in obenem zagovorniki, razlagalci ter predlagatelji po sistemu okrogle mize. Z drugimi besedami, spodbijali smo drugega in zagovarjali svoje, tehtali in razčiščevali, prvo in zadnjo besedo je imel avtor posameznega poglavja. Razprava je bila ostra toda vedno argumentirana in strpna, vzdušje kolegialno. Pomemben je bil dialog, poslušati, razumeti drugega in sprejemati kritiko. Temeljne študije se niso izključevale, v splošnem so se ujemale. Oboji zgodovinarji smo soglašali glede dejstev, saj smo jih vsi dobro poznali, razhajali smo se pri interpretacijah in prioritetah. Razprava je pokazala na možnost uskladitve in integracije obojih stališč. Plenarnih sestankov komisije je bilo devet, med njimi je bil morda najtežji v Ogleju, ko smo registrirali kontroverzna vprašanja. Za vsak plenarni sestanek in po njem je slovenski del komisije obravnaval besedila in planiral delo, sestali smo se triintridesetkrat. Vsa diskusija plenarnih srečanj je posneta na magnetofonskih trakovih in menim, da je skupaj s temeljnimi študijami prvovrstno gradivo za poglobitev raziskav. Vredno bi ga bilo objaviti. Za določene tematike, zlasti za razdobje po drugi svetovni vojni, o katerem smo Slovenci začeli sorazmerno pozno razmišljati – šele v osemdesetih letih, so bile potrebne nove raziskave. Pri Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani smo zato izvajali poseben projekt, v katerem je sodelovalo več raziskovalcev tudi iz Trsta ter iz primorskih muzejskih in arhivskih institucij. Vedeti je namreč treba, da če smo imeli na slovenski strani že temeljito raziskano in obdelano tematiko za prva tri razdobja, do konca druge svetovne vojne, smo bili za dobo po maju 1945 skoraj na samem začetku. Medtem ko so italijanski zgodovinarji, in ne samo zgodovinarji, prav to dobo z zloglasnimi tragičnimi dogodki začeli raziskovati vsaj dve desetletji pred nami. V arhivih smo prišli oboji do novih, sicer nedostopnih virov, zlasti do dokumentov zunanjega ministrstva v Rimu in notranjega ministrstva v Ljubljani. Arhivi v Beogradu, ki naj bi vsebovali gradivo centralizirane Ozne in cone B Svobodnega tržaškega ozemlja pa so bili, žal, nedostopni.

⁵ I.p. Marušič : Ara; II.p. Kacin Wohinz : Apih; III.p. B. Godeša s sl. člani : Pupo; IV. p. Troha : vsi it. člani.

Druga faza dela je vsebovala oblikovanje osnutkov končnega poročila na osnovi prvotnih študij in diskusij. Trajala je od jeseni 1996 do marca 1997. Delali smo v avtorskih parih, tudi v četverkah, in sestavili po sedem strani skupnega osnutka sinteze za vsako poglavje posebej. Osnutke je komisija ponovno prediskutirala na plenarnih sestankih in dokončno formulirala. Naj takoj odgovorim na očitek, ki ga včasih najdem v italijanskem tisku, da so Slovenci napisali tekste, Italijani pa naj bi jih samo korigirali ali dopolnili. Oboji smo sestavljali osnutke, včasih katerega tudi zavrnili in predložili drugega, in jih z veliko napora integrirali. Poročilo je torej v obeh jezikih izvirno, prevod v knjigi je samo angleški.

Vse naše delo je bilo opravljeno za zaprtimi vrati, le izjave nestrpnim medijem (le slovenski mediji so se oglašali) smo dajali ob koncu vsakega sestanka. Vse je bilo sproti prevajano v oba jezika, prevajali so v glavnem Ravel Kodrič, Devana Jovan in Zdenka Šimunovič. Sprotno formuliranje stavkov je bilo vse prej kot preprosto, ker je moralo biti besedilo brezhibno enako v obeh jezikih. Zato je ponekod besedilo poročila okorno, težko razumljivo, slovenski stavki so pogosto prevod iz italijanščine. Ker smo Slovenci razumeli italijansko, oni pa nas ne, smo bili sicer med diskusijo v privilegiranem položaju, toda pri oblikovanju tekstov je bila naša stran bolj obremenjena in odgovorna, saj smo se bili samo mi sposobni prilagajati njihovem izrazoslovju.

Težave, ki so nas, po mojem, najbolj pestile so bile naslednje:

Terminologija. Nekateri izrazi v slovenskem jeziku niso pomenili istega v italijanskem in obratno. Zavračali smo radikalizme, ki so v historiografiji in zlasti publicistiki tako zelo pogosti na obeh straneh. Različne odnose smo imeli do pojmov: »etnično ozemlje«, »etnična meja« ali »jezikovna« ali »naravna« meja; »etnično čiščenje«, »genocid«, »kulturni genocid«, »masakri«, »teror«, »imperializem«, itd. V končnem tekstu teh pojmov ni, ostala je samo »etnična bonifikacija«, ker je bila uradno proglašena in v dokumentih zapisana fašistična politika.

Ločevanje slovenskih zgodovinskih procesov od hrvaških v Istri ni bilo preprosto, kajti italijanska Venezia Giulia ni bila istovetna s slovenskim Primorjem. Za italijansko stran je, razumljivo, obstajala ena sama enotna italijanska skupnost v Julijski krajini in Dalmaciji, druga stran pa je bila zanje zgolj »slava« ali »jugoslovanska«. Tudi jugoslovansko zgodovinsko je v bitki za meje po drugi svetovni vojni obravnavalo Slovence in Hrvate v Italiji vedno skupno, v enem košu kot jugoslovansko manjšino v Italiji. V dobi med obema vojnama sta obe narodni skupnosti zaradi skupne usode dejansko spadali skupaj, sami sebe sta imenovali Slovani – slavi; ločili sta se šele med drugo vojno in po njej. Predmet dela naše komisije pa je bil omejen na odnose med slovenskim in italijanskim narodom, italijanski se je istovetil z državo. Meddržavni odnosi med Italijo in Jugoslavijo so nam bili samo okvir. Ne nazadnje, danes samo Republika Slovenija na kopnem meji na Italijo in samo Slovenci imamo svojo manjšino v Italiji. Ločevati pa moramo zgodovinske procese na Primorskem in v Trstu ter v Istri tudi zato, ker ne gre posploševati, kakor se nenehoma dogaja, tistega kar se je med vojno in po njej dogajalo v Istri na slovenski teritoriji, npr. na Vipavsko ali Tolminsko (prim. film *Srce v breznu*). Npr. poboji Italijanov v Istri ob kapitulaciji Italije so bili sad ljudskega maščevanja, medtem ko so italijanski prišleki tedaj odšli z osvobojene Primorske nemoteno domov v Italijo. Deportacije in poboji v Trstu in Gorici maja 1945 pa so bili sestavni del sistema nasilja nastajajoče jugoslovanske države. Do izraza je prihajala tudi večna koncentracija pozornosti Italijanov na mesto Trst, zanemarjajoč Gorico, in podcenjujoč s Slovenci kompaktno naseljeno zaledje, ki ni bilo zgolj ruralno (stereotip mesto : podeželje) v primerjavi z narodnostno mešano Istro.

Beneška Slovenija je bila poseben problem tudi zato, ker jo praviloma nobena jugoslovanska ali slovenska historiografija, kaj šele italijanska, ni enakopravno obravnavala, hkrati

z drugimi Slovenci v Italiji. Ni spadala v regijo Venezia Giulia in tudi ne v Slovensko Primorje. Njen razvoj je bil poseben in šele med drugo vojno in po njej smo jo Slovenci poskušali vključevati v »enoten slovenski kulturni prostor«.

Kvantifikacije so predstavljale nadvse delikatno vprašanje. Vsaka stran je imela svoja števila naseljencev, izseljencev, mrtvih. Ker nobena ni imela tudi znanstveno dognanih števil, smo se morali v glavnem zadovoljiti z ocenami, kot so: nekaj stotin, več tisočev itd. Slovenci smo menili, da je bolje zapisati kakršnakoli števila, minimalna in maksimalna, torej razpon od – do, tudi če je še tako velik, kakor uporabljati formulacije, ki si jih lahko vsak po svoje razlaga. Na predstavitvi poročila na Opčinah smo bili zato hudo kritizirani, ker smo zapisali glede števila beguncev-ezulov iz Istre in Dalmacije: »*novejše ocene se sučejo med 200 000 in 300 000 osebami*« (str. 63) češ, da smo Slovenci popustili Italjanom (dejansko italijanska propaganda še vedno vztraja na številki 350 000 ezulov). Italijanska stran komisije pa poslušala hude očitke, ker smo zapisali, da se je val nasilja 1945. leta »*izražal v aretacijah več tisočev ...v stotinah naglo izvršenih obsodb – žrtve so bile večinoma vržene v kraška brezna, imenovane fojbe – ter v deportaciji velikega števila vojakov in civilistov ...* » (str. 53) Kajti po italijanski politični literaturi naj bi šlo za *več deset tisočev* aretiranih in *več tisočev* infojbiranih (med zadnjimi dogodki ob zakonu spomina in filmu je bilo govora tudi o 20 000 vrženih v brezna). Le glede emigracije Slovencev in Hrvatov med obema vojnama smo sprejeli statistično ugotovljenih 105 000 oseb.

Odločilno je bilo vztrajati na enakih kriterjih. Z istim metrom meriti vse dogodke, uravnoteženo in primerjalno obravnavati vse procese, upoštevajoč časovni lok in števila vpletenega ali prizadetega prebivalstva. Za primer: 350 000 Slovencev, ali četrtna slovenskega naroda, je bila četrto stoletja podvržena Italiji – fašizmu, dobri dve leti, od maja 1941 do septembra 1943, je bilo pod Italijo kar 700 000 ali polovica vseh Slovencev. S tem v primerjavi je bilo po letu 1945 na ozemlju današnje Slovenije podvrženih jugoslovanskemu režimu ok. 30 000 Italijanov in to le za dobrih deset let, do eksodusa 1956 leta. Tu je tudi odgovor na očitek zapisan v bolognski reviji *Coordinamento Adriatico* in sicer »*minucioznost pri naštevanju italijanskih zločinov v dvajsetletju med vojnama in površnost s kakršno so odpravljani zverinski dogodki, ki so jih izvršili jugokomunisti*«. ⁶

Poleti 1997. je vse kazalo, da se bomo razšli, tedaj, ko smo avtorji že imeli pripravljen prvi osnutek vseh štirih poglavij končnega poročila. Iz zdravstvenih razlogov je odstopil prof. Elio Apih, za njim še sopredsednik prof. Sergio Bartole zaradi zadolžitve na drugih področjih. Izgledalo je, da sta oba ustanovitelja komisije zadovoljna s prekinitvijo dela. Še več: italijanska vlada, tedaj levosredinska (sekretar zunanjega ministrstva je bil Pietro Fassino) ni nameravala nadaljevati s komisijo. Zaupno sem izvedela, da je direktor študijskega urada pri italijanskem zunanjem ministrstvu ocenil, da je gradivo pripravljeno na italijanski strani strokovno slabo. Sodim, da je bila to nezaupnica italijanskemu sopredsedniku komisije. Slovenski zunanji minister dr. Frlec mi je obljubil uradno intervencijo pri italijanski vladi za imenovanje drugega sopredsednika. Toda čakali smo dve leti, ob precejšnji nestrpnosti slovenske in italijanske obmejne javnosti, dokler ni bil po posredovanju državnega sekretarja Franca Jurija jeseni 1999. imenovan prof. Giorgio Conetti, dekan pravne fakultete v Comu. Z njim smo delo končali v devetih mesecih.

Omenit moram še drug manj znan dogodek, ki je že mnogo prej ogrozil delo komisije. Državni zbor republike Slovenije je ob obravnavi Deklaracije o odnosih Slovenije z Italijo in

⁶ Liliana Martissa, *Coordinamento Adriatico*, V, n. 2, apr.–juj. 2001. »La minuziosita' con cui vengono enumerate le malefatte degli italiani nel ventennio e la sbrigativita' con cui vengono liquidati episodi efferati commessi dagli jugocomunisti.«

z Evropsko unijo na 20. izredni seji 15. novembra 1994 sprejel sklep naj »vlada, zgodovinska komisija in odbor za mednarodne odnose v čimkrajšem času pripravijo in objavijo belo knjigo o težavni zgodovini slovensko-italijanskih odnosov«. Tedanji zunanji minister Zoran Thaler je spričo novih italijanskih napadov, začetkov sodnih postopkov proti partizanom in zaostritve odnosov pričakoval od komisije takojšnjo zgodovinsko sintezo, s čimer bi nastopil v okviru pordenonskega inštituta »Silentium loquorum«. Ministru želje nisem mogla izpolniti, saj smo se komaj zakopali v skupne raziskave in bi bila vsakršna sinteza lahko samo »slovenska« (te so od Čermelja naprej že obstajale), predvsem pa bi bilo s takim enostranskim prehitvanjem konec komisije in seveda dialoga z italijanskimi kolegi. Belo knjigo z dokumenti iz povojnega razdobja je pripravil Jože Šušmelj, obsežnejši pregled zgodovine Julijske krajine pa je napisal dr. Boris Gombač.⁷ Zatem je »po daljšem premisleku« Gombač poslal Thalerju izstopno izjavo: »Ocenjujem, da je delo potekalo v redu, da pa so dogodki zadnjih mesecev povsem porušili smisel zgodovinskega dogovarjanja. Dejanja italijanskega sodstva niso le samostojni in avtonomni akt tretje veje oblasti ampak načrtovana akcija, kateri so se le redki zoperstavili.« V pismu meni je marca 1996 zapisal: »Ob tej priliki bi se ti rad zahvalil za tvoj trud in vztrajanje pri začetnem delu in upam, da ga boste s kolegi, ki jih visoko cenim tudi pripeljali do konca. Na žalost mi moje zdravstveno stanje ne dovoljuje, da bi se do konca sestajal z italijanskim delom komisije, še posebej po zadnjih dogodkih ne.« Tedaj nam je italijanski sopredsednik očital nezanesljivost, prelom dogovora o zaupljivosti skupnega dela in prehitvanje po desni, zato smo se na sestanku v Portorožu Slovenci distancirali od knjige Borisa Gombača, pri kateri resnično nismo sodelovali. Na njegovo mesto je bil na mojo pobudo ponovno imenovan v komisijo Boris Mlakar, ki je v začetku odstopil v korist dr. Toneta Ferenc. Ker je Ferenc v pismu ministru Peterletu odklonil sodelovanje v komisiji zaradi preobremenjenosti (šlo je tudi za užaljenost) je bil že leta 1994 imenovan kot sedmi član komisije pisatelj Saša Vuga.

Od oktobra 1999 do junija 2000 je komisija opravila zadnjo fazo, ko je preoblikovala osnutek skupnega poročila v končno besedilo. Najprej na dveh plenarnih sestankih v Gorici in Kopru, nato s štiričlanskimi podkomisijami, za vsako poglavje posebej, z nalogo dodelati osnutke pripravljene dve leti preje. Medavtorske skupine in podkomisije so se sestale petnajstkrat, prva tri poglavja smo sorazmerno hitro in brez večjih težav zaprli, težko je šlo z zadnjim poglavjem, kjer je na naši strani nosila vso težo Nevenka Troha (s sod. Kacin, Dolinar) nasproti Pupu in Salimbeniju. V zadnji fazi je učinkovito sodelovala Marina Cataruzza. Na devetem plenarnem zasedanju 17. junija 2000 v Vidmu je komisija zgladila še zadnje gube besedila in soglasno sprejela trideset strani sinteze – »Poročila«, ki mu lahko rečemo »najmanjši skupni imenovalec«. Sicer pa je komisija zares končala svoje delo šele 25. julija 2000 (ta datum je na naslovni strani knjige), ko sva sopredsednika parafirala končno skupno besedilo in ga poslala v več izvodih obema zunanjsima ministrstvoma. Na slovenski strani je slučaj hotel, da je poročilo sprejel zunanji minister Lojze Peterle, isti torej, ki ga je tudi naročil. V tisk pa ga je poslal njegov naslednik Dimitriji Rupel a šele po petnajstih mesecih. Medtem je namreč Bajukova vlada padla in delo komisije je v tretje potonilo v molk.

Pritisk slovenske pa tudi tržaške italijanske javnosti, da vladi objavita poročilo je bil velik. Nisem bila obveščena, kaj nas zadržuje, tudi odgovora na naše predloge nismo dobili.

⁷ Slovenija, Italija. Bela knjiga o diplomatskih odnosih / dokumente zbralo Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije; dodatno gradivo Enciklopedija Slovenije; uredila Branko Gradišnik, Jože Šušmelj / – Slovenia, Italy. White Book on Diplomatic Relations. – Ljubljana : MNZ, 1996. Hkrati, v paketu je izšel: Boris M. Gombač, Slovenija, Italija; Od preziranja do priznanja; / spremeno besedilo Od nepoznanja do spoznanja napisal Zoran Thaler / – Ljubljana : Debora, 1996. – (Zbirka »Vrag ali mejak?«; knj. 1)

V rimskem parlamentu je poslanec Ds Antonio Biscaglia zahteval, da se dokument objavi očitno z namenom kompromitirati levico na vladi. Sredi marca 2001 se je s *Pozivom vladi in zgodovinarjem* zanj zavzela tim. civilna družba z več desetimi uglednih podpisnikov Slovencev in Italijanov, z obeh strani meje; prvi podpisani je Franco Juri. Sledila je objava osnutkov dveh poglavij v časopisu *Primorske novice*, med 23. in 30. marcem, s senzacionalnimi naslovi: »Pogled v skupno preteklost, PN prve objavljajo dele skupnega dokumenta...« *Eksodus iz Istre in STO*«, »Od Rapalla do italijanske okupacije«. Minister Dimitriji Rupel je objavo označil kot »piratsko«. Slovenci smo bili potisnjeni v nezavidljiv položaj napram italijanskim članom komisije, kakor da smo enostransko sami objavili dokument, pa še napačen povrh. Javno smo protestirali: »*Primorske novice so s tem grobo kršile avtorske pravice 14 slovenskih in italijanskih avtorjev – članov komisije. Kršitev je še toliko hujša ker so ... kot končni tekst objavile del iz konteksta iztrganega besedila ene od delovnih verzij, ne pa končnega besedila ... S tem Primorske novice zavestno zavajajo slovensko in posredno tudi italijansko javnost.*« *Primorske novice so odgovarjale: »Delo zgodovinarjev nikakor ni izničeno ... Zgodovina v predalu ... Vprašaj nad načelom javnosti ... Le pogojno opravičljiv protest ...«* Miličica Kacin Wohinz je objavila »hudih očitkov polno 'izjavo' » sicer pa ne manjka oštebek, da smo sedem let »tuhtali in se pogajali, trgovali z drobižem«. Nihče da nima pravice obtoževati izdajatelja državnega dokumenta, če ni državna tajnost, beremo: »Tako kot v mnogo drugih primerih tudi v tem ni težko oceniti, kdo se je požvižgal na pravilo tajnosti. Uredništvo *Primorskih novic* je skoraj zagotovo presodilo, da je poročilo komisije take narave, da so ga dolžni predstaviti širši javnosti. Kaj pa, če je kdo prestopil svoj dolžnostni Rubikon? Kdo od članov komisije? Ali pa kdo od predstavnikov države, ki je poročilo dobil v roke?« Vladi sta krivi, da se laži nadaljujejo, ker skrivata dokument pod preprogo, beremo drugje, slovenska pa medtem baranta za manjšinski zakon; objava je morda poizkus, da predrami vladi, da presežeta ozko polje barantanja; Ranieri se brani in umika, tako PN, na slovenski strani pa nič. Iz članka Zdravka Vatovca zvemo, da objava osnutka ni bila namerna, »vendarle je tako bolje. Primerjava z zaključnim poročilom ... bo marsikaj povedala o 'razčiščenju' ... gre za preveč pomembne stvari, da bi ostajale v predalu, kar je očiten namen italijanske strani, morda pa tudi slovenske. Oboji zavajajo svoje državljane ... Znano je, da italijanska stran ni hotela imenovati v komisijo objektivnih zgodovinarjev ... manipulacija ni uspela, za kar gre zahvala visoki strokovnosti in korektnosti slovenskih članov: in to utegne biti pravi razlog, da F. Jurija rimski 'levičarski prijatelji' ne marajo poročila objaviti ...«⁸

Da bi preprečili polemike okrog napačnega, nedokončanega teksta sva se s sopredsednikom prof. Conettijem in z vednostjo obeh zunanjih ministrstev odločila za hitro objavo integralnega končnega poročila v *Primorskem dnevniku*, potem ko sem bila obveščena, da ga bo »jutri« objavil *Il Piccolo di Trieste*. Tako je bilo poročilo 4. aprila 2001 prvič objavljeno, naslednje dni pa še v drugih časopisih integralno ali v odlomkih. Osrednji slovenski glasili *Delo* in *Dnevnik* ga, žal, nista objavila v celoti, pač pa v pasusih ter v povzetki povzetkov. Za italijansko stran naj bi bila »uradna«? objava na akademski ravni v tržaški reviji *Qualestoria* in v videmski *Storia contemporanea* in *Friuli*.

Iz predgovora ministra Rupla v knjižni objavi *Poročilo za prihodnost* zvemo, da je »pri dogovarjanju o času in načinu objave Poročila prišlo do zapletov in težav. Nekateri so želeli nadaljevati delo komisije in dopolnjevati Poročilo. Vladi sta se navsezadnje dogovarjali, da bi letos organizirali simpozija na neki italijanski in neki slovenski univerzi (npr. v Trstu in v Ljubljani), kjer bi doslej opravljeno delo predstavili širšemu krogu zainteresiranih, pred-

⁸ *Primorske novice*, 23. marec – 6. april 2001.

vsem zgodovinarjem, ki bi delo nato lahko ovrednotili.«⁹ Iz intervjujev italijanskih državnikov v Piccolu, potem ko je bila izsiljena prva objava v dnevnem tisku, smo izvedeli, da italijanska vlada delikatnega poročila ne bo izdala, ker se ve, koliko je zgodovina tistih krajev povezana s čustvi in je instrumentalizirana; vlade ne morejo odločati ali sankcionirati, katera zgodovina je prava, če bi ga dali v šole bi izgledalo, kot da je to uradna zgodovina. Marco Baccin je napovedal, da ga bo objavila kar komisija, kot rezultat njenega dela, čemur je Conetti ugovarjal: to ni naša naloga, mi smo svoje delo končali, nam ni do publicitete. V drugem intervjuju je državni sekretarj MZZ Umberto Ranieri razložil: »*Ne gre za dokument z uradno politično vrednostjo ... ne nameravamo ga skriti ... Smo v stiku s slovenskimi oblastmi in si prizadevamo, da bodo delovni rezultati komisije postali javni in da bodo kolikor mogoče razširjeni na pobudo samih zgodovinarjev*«. Rezultati komisije so pomembni, je nadaljeval, so nova stopnja v zgodovinskih raziskavah, vendar naj nihče ne misli, da gre za uradno zgodovino, ki rabi imprimatur političnih oblasti. Potrebna bo poglobitev raziskav z javnimi zbiranji, z dialogom med institucijami, univerzami in raziskovalci. Na vprašanje ali ni potrebno ponuditi besedila šolam v Italiji, saj o tem nič ne vedo je odgovoril: »*Kar zadeva zaključke komisije je potrebno poskrbeti za največjo razširitev, čeprav še ne morem povedati, v kakšni obliki in v katerih okoljih*«.»¹⁰ Predsednik parlamenta Luciano Violante pa je 5. aprila povedal: Analiza zgodovinarjev potrjuje tisto, kar sem povedal v dvorani Verdi ob soočenju s Finijem. Sicer pa je Italija pozabila na Trst in njegove poveljne tragedije, zgodovina je sama po sebi elaborat o tragediji, zato ta dokument pomaga k spravi.

Že prva objava poročila v medijih je sprožila ostro polemiko zlasti na italijanski strani. Časopisi in avdiovizualni mediji so objavljali komentarje in intervjuje iz političnega, kulturnega in zgodovinskega sveta. Brati je treba Il Piccolo in Primorski dnevnik iz aprila 2001, manj prahu je bilo v Sloveniji, v Primorskih novicah skoraj nič v Delu in drugih slovenskih časopisih. Navedla bom par primerov na italijanski strani. Zgodovinar in politik Corrado Belci: Komisija je delala iskreno primerjavo stališča z metodološkimi križanji, tekst želi objektivno izpostaviti različna stališča, kakršna izhajajo iz italijanske in slovenske historiografije. Bil je storjen hvalevreden napor ne da bi strani iz politično-propagandnih motivov odstopali od lastnih interpretacij. Ni uradna zgodovina, ta bi pomenila kršitev znanstvenega kriterija, pač pa je skupen dokument, ki priča o dialogu in volji po očiščenju spomina in po zavrnitvi vsakršnega poskusa ponarejanja. Italija je oklevala in iskala razloge za odložitev dela, slovenska stran pa je grozila, da bo enostransko objavila delo. Odtod ustvarjanje nekakšnega misterija in prenosa odgovornosti z ministrstva na zgodovinarje, kar je vzbujalo samo politične in volilne špekulacije. Politik in pisatelj Manilio Ceccovini: Izgleda, da je skrivanje delikatnih vprašanj za vlado postalo pravilo v upanju, da bodo pozabljena in da se bodo sama rešila. Za Rim so to samo besede, za Trst pa je to gradivo, ki žge, mi smo »meja« o kateri je v poročilu govora. Na teh dejstvih bodo zgrajeni bodoči odnosi med državama ko se bomo vsi znašli v Evropi. Gre za resno poročilo, ki sloni kolikor je možno na dokazanih dejstvih in pušča malo prostora domnevam. V nekaterih primerih bi bilo sicer mogoče malo podvomiti, pravi Ceccovini, vendar nobene razlike ni ali je bilo eksilantov 200 000 ali 350 000, spadajo med žrtve druge svetovne vojne. Obojno nasilje je mogoče razložiti ne pa opravičiti; namesto iskanja razlogov za spore se moramo naučiti, da je na obmejnem področju na prvem mestu zakon za mirno sožitje, kar pomeni proč s predsodki. Član komisije prof. Roaul Pupo je potrdil, da ne gre za uradno zgodovino, v demokratičnih državah uradne zgodovine namreč

⁹ Slovensko-italijanski odnosi / Rapporti italo-sloveni / Slovene-Italian Relations, 1880–1956, Ljubljana : Nova revija 2001, str. 6, 10, 12–13.

¹⁰ Il Piccolo, 4. april 2001.

ne obstajajo, tudi ne gre za končno verzijo, ker se raziskave nadaljujejo, pač pa smo hoteli očistiti ambient polemičnih prevlek in političnih predsodkov, ki se kar naprej kopičijo. Dokument je torej startna postaja, ne končna. Najpomembnejše je, pravi Pupo, da smo z diskusije prešli k skupnemu delu, pokazali smo, da obstaja tudi druga pot, čeprav težavnejša, pot sodelovanja, ki ne izniči različnosti pač pa jih postavlja v kritično perspektivo. Za zgodovinarja Roberta Spazzalija je prvi vtis pozitiven, zato je zahteval hitro obnovitev hrvaško-italijanske komisije. Zanj poročilo ni kompromis, kot nekateri trdijo, pač pa premislek obeh strani. Slovenci so bili v težavah, ker še niso historično obdelali Titovega režima, medtem ko Italijani fašizem so. Riccardo Illy je izrazil veselje nad dokumentom in tudi priporočal obnovo hrvaško-italijanske komisije ter predlagal umestitev teksta v italijanske učbenike, ker bo le tako doseglo namen glede poglobljanja prijateljskih odnosov med državama v vidu pridružitve Slovenije k Evropski uniji. Za Roberta Menijo je dokument nezadovoljiv. Zanimanje etničnega čiščenja in utemeljitve državnega nasilja kot legitimnega odgovora na fašistično nasilje je po njegovem prišel prav obema državam; sicer pa dokument ni patent resnice, ker je bil po njegovem komisija spolitizirana. Drugačnega mnenja je Valdo Spini, ki je videl vrednoto že v pluralnem sestavu komisije, kar da nima samo znanstvene temveč tudi moralno kompetenco. Pravilno je zapisano, da so bile fojbe državno nasilje, pravi, saj so v fojbah vendar tudi Slovenci. Paolo Sagatti je priznal, da je Italija potlačila zgodovino, toda le v primeru fojb in eksodusa ne pa tudi glede fašizma. Potlačitev je pripisal italijanski levici, ker je bila sokriva za te dogodke. O poročilu pa je rekel, da je za deželo, kjer je bila stvarnost še do včeraj »tartarska« vstopnica za Evropo, vendar slovenski znanstveniki še ne vidijo »postnacionalne zgodovine Trsta«. Za znamenitega zgodovinarja Diega De Castra pa je bilo čiščenje »politično-ekonomsko«, sicer pa je zanj poročilo na elementarni ravni, kljub velikemu spoštovanju do znanstvenikov, ki so ga sestavili. Zanimivo je izvajanje Giorgia Spinija, člana nekdanje jugoslovansko-italijanske komisije, ki daje vso pohvalo poročilu zaradi izjemne objektivnosti in znanstvene ravni. Priporoča pa poglobitev zgodovinske razlike med Slovenci in ostalimi Jugoslovani, kajti Ljubljana ni Cetinje, pravi, Slovenci niso imeli Turkov pač pa Trubarja, zato so bili še pred Srbi v Mitteleuropi. Po njegovem so vseh konfliktov krive napačne odločitve Slovencev in Italijanov po prvi vojni, prvi bi se morali pogajati z demokratično in ne z nacionalistično Italijo, sicer pa prizna, da niso imeli izbire. Ker so se združili s Srbi, so postali premaganci namesto, da bi se šteli med zmagovalce kot Čehi.¹¹ Predsednica tržaške Forza Italia Marucci Vascon je poslala Drnovšku in Račanu Belo knjigo (žal jo ne poznam) s tezo, da je italijanski eksodus le predhodnica poznejšega čiščenja na Balkanu, ki pozna eno samo metodo, metodo brutalne in organizirane državne sile. Časopisni naslov njene intervencije je zgovoren: *Ideologo di una simile politica e' secondo il Libro bianco di Marucci Vascon Vasa Čubrilović, ministro di Tito e consigliere di Milošević*« Zanj je bil »eksodus dlje časa planirano etnično čiščenje, istrskim in dalmatinskim Italijanom je bilo namenjeno enako ravnanje kot Albancem«. Tudi zgodovinar Giampaolo Valdevit je kritičen, slovenskemu zgodovinopisju očita »romantični nacionalizem«, »narodnoosvoboditeljstvo« pri čemer je zanj »osvoboditev« Primorske in Istre pomenila le nov totalitarizem. V Trstu da je bil konflikt med državo in naddržavo, sicer pa je po njegovem treba preteklost oddaljiti od sedanjosti, če hočemo dobiti zgodovino. Medtem ko se je v Italiji leta 1945 spopadel antifašizem s fašizmom, je bil v Trstu spopad zahodne demokracije z jugoslovanskim komunizmom, kar naj bi po njegovem pomenilo predhodnico hladne vojne.

¹¹ Il Piccolo, 18. april 2001.

Valdevit je bil gotovo najostrejši strokovni kritik našega dela, daljšo diskusijo je imel na predstavitvi knjige v Gradišču¹², če izvzamem funkcionarje begunskih organizacij. Inštitut za istrsko-reško in dalmatinsko kulturo je takoj izdal poročilo v posebni brošuri s povednim naslovom *10 anni per un documento*. Obravnavajo vsa poglavja, ugotavljajo slabe pa tudi dobre strani teksta, predlagajo korekture. Povzamejo trditev iz Piccola: »Soglasni pri dejstvih, različni pri odgovornostih«. Amerigo Appolonio nastopa z naslovom: »Nesrečno poročilo«, češ da zapostavlja jugoslovanski ekspanzionizem, trializem, titovski komunizem, edini krivec za konflikte pa naj bi bil italijanski imperializem; predlaga poglobitev raziskav o sožitju skozi stoletja, o recipročnih vplivih, verskih razlikah in enotnostih, o volilnih koalicijah in zavezništvi, razlikovanje med fašizmom in demokratičnim meščanstvom v odnosih do slovenske manjšine ter analizo obojnih nasilnih dejanj v dvajsetletju med vojnami. Slovenski historiografiji sicer priznavajo delni revizionizem in najnovejši antikomunizem, vendar ne presega stereotipa o narodu-žrtvi. Do leta 1941 je po njegovem treba revidirati zgodovino, za naslednja razdobja pa najti »nezastrupljene« vire. Predlaga državam memorandum z zahtevo: vsi dokumenti o ex italijanskih conah naj bodo vsem dostopni, nadaljevati s skupnimi raziskavami in sprotnimi dvojezičnimi objavami. Anatonio Sema očita Slovincem minimaliziranje kolaboracije s fašizmom in zamolčevanje Slovencev v črnih srajcah, tudi tistih CCNN v Ljubljanski pokrajini, ter opravičevanje vsakršnega slovenskega nacionalizma. Slovenci da imajo Italijo vedno za sovražno, medtem ko Italijani razlikujejo fašizem od demokracije. V dobro nam štejejo priznanje povezav Tigra z Jugoslavijo in V. Britanijo ter priznanje represije v con B STO. Največ pa je seveda govora o fojbah in eksodusu, za katere krivijo tudi italijanske »filojugoslave«.¹³

Glede sokrivde italijanskih komunistov za tragične dogodke ob koncu vojne se je razpisal tudi *Corriere della Sera* 31. marca, češ da so od srede devetdesetih let napadali Jugoslavijo, ker naj bi ubijala Italijane samo zato, ker so Italijani. Glede komisije pa pisec Belardelli meni, da razlogi za njeno ustanovitev nimajo ničesar opraviti z zgodovinskimi raziskavami, kjer se ne baranta in ne glasuje, kakor domneva, da se je dogajalo v komisiji. Zanj je torej ustanovitev komisije politična izraba zgodovine. V *Il Giornale di Milano* sta 2. aprila napadala delo komisije Fausto Biloslavo in Federico Guiglia, češ, da se je razpisala o kulturnem genocidu in etnični bonifikacij v zvezi s Slovenci pod Italijo, le malo pa o Italijanih v Jugoslaviji, nasilje nad Slovenci po letu 1935 pa je itak namišljeno. Ob branju je Guiglia odkril simetrijo med fašistično nacionalizacijo in titovskim kriminalom, kakor da bi bile fojbe nekakšna upravičena reakcija. Tako postanejo po njegovem italijanske žrtve same krive za »italijanski holokaust«, ki da je prvi poveljni holokavst, a ga niti Črna knjiga komunizma (1997) ne omenja. Po polstoletnem molku najde pisec konfuzno zamenjavo med žrtvami in klavci, med podatki in podatki, med nedolžnimi in krivci. To zanj ni revizionizem marveč najboljši dokaz, da zgodovine ne morejo pripovedovati na politični ukaz, tudi če je prepuščena še tako dobrim profesorjem. Časopis hkrati objavlja sliko Fulvia Tomizze, sliko Mussolinija z iztrganim citatom o fašizmu iz poročila ter sliko Tita s celotnim besedilom o fojbah. Največ

¹² Glej v: Italia e Slovenia alla ricerca di un passato comune. Atti del seminario di studi sulla relazione finale della commissione storico-culturale italo-slovena su: I RAPPORTI ITALO-SLOVENI 1880–1956. Gradisca d' Isonzo, Palazzo Torriani 12 aprile 2002. Gorizia: Istituto per gli Incontri Culturali Mitteleuropei, Studi mitteleuropei II, str. 53–56.

¹³ 10 anni per un documento, Supplemento al N. 9 di Tempi di Cultura, rivista semestrale dell' Istituto Regionale per la Cultura Istriano-Fiumano-Dalmata, a cura di Piero Delbello, giugno 2001. Avtorji recenzij: Almerigo Appolonio: Un documento infelice; Antonio Sema: Riflessioni su un documento del confine orientale; Pierluigi Sabatti: Convegno IRCI sul rapporto degli storici italo-sloveni; Roberto Spazzali: Il documento storico commissione italo-slovena : un punto di partenza, con qualche ombra.

gneva so naravno vzbudili Piccolovi naslovi iz mojega intervjuja: »Fojbe niso bile etnično čiščenje. Le beograjski arhivi bi utegnili odkriti nove elemente ... Istrski eksodus je opisan kot fenomen, ki ga je povzročila politična represija ne pa etnično čiščenje.«¹⁴

Ker je italijanska vlada odklanjala objavo poročila v knjižni obliki, se je naše ministrstvo odločilo, da ga izdamo »neuradno«, na akademski ravni, vendar italijanski del komisije pri tem ni sodeloval. Prof. Conetti je namreč sporočil: » – Če se bosta ministrstvu dogovorili za skupno izdajo poročila, kar bi bilo zaželeno, bomo jaz in vsi italijanski člani komisije, če nam bo tako naloženo, sodelovali pri uredništvu in predstavitvi; – predlagana vsebina je sprejemljiva toda tudi to morata odobriti obe ministrstvi; – prevod v angleščino je v splošnem v redu, toda, ker je bil opravljen po slovenskem tekstu, bi ga bilo treba revidirati z nekaterih formalnih gledišč (imena krajev) in za jasnejše razumevanje nekaterih pasusov.« Italijanski ambasador mi je ob izidu knjige očital neodgovornost in da Slovenci ne držimo obljub, dasi nisem ničesar vedela o obljubah ali dogovorih med dvema zunanjima ministrstvoma.

Čeprav smo vedeli, da z našimi rezultati nobena skrajna stran ne bo zadovoljna, če bi bila, bi bilo nekaj narobe z našimi interpretacijami, je bila velika večina ocen pozitivna. Že samo dejstvo, da je bilo poročilo tolikokrat objavljeno in predstavljeno priča o njegovi sprejemljivosti tudi na italijanski strani. Kritizirani so bili predvsem italijanski kolegi, češ da so popustili Slovincem in da so samo korigirali naše predloge. Največ kritik je objavljenih v navedeni brošuri »Dieci anni per un documento«, medtem ko so v reviji goriškega inštituta objavljene vse ocene izrečene na predstavitvi v Gradišču ob Soči in bi jih kazalo posebej analizirati pa tudi prevesti. Tu je sopredsednik Conetti ponovil, da je naše delo lahko za vzgled Evropi »esempio di cooperazione esportabile«, da sta se vladi izognili ovrednotenju dela komisije, ker ga nista skupaj izdali, da komisija lahko le zbere in formulira znanje ne more pa kolektivno pisati. Realizacija dokumenta po njegovem ni samo zgodovinopisni marveč tudi civilni rezultat. Za Palladinija je tako kritizirana uporabnost dokumenta v politične namene pozitivna, saj gre vendar zato, da se v Evropi ne bi združevali sovražniki oz. da ne bomo puščali trupel v omari. Zanj je bistven obstoj dokumenta ne pa njegovi zaključki. Za Marto Verginello pa bo potrebno zgodovino nacionalnih konfliktov preseči z zgodovino gospodarskih, socialnih in kulturnih stikov.

Ob ponatisih so bile objavljene pozitivne ocene, večinoma iz naših predstavitev. Naj omenim samo dvojezično objavo poročila in komentarjev v Gorici s strani Združenja Concordia et Pax dveh Goric, ki je pod pokroviteljstvom goriške provincijske in občinske uprave brošuro namenilo dati »ljudem v roke – zlasti mladim višjih srednjih šol«. Poročilo je postalo na italijanski strani posebej popularno ob priložnosti sprejemanja Slovenije v Evropsko unijo leta 2004. Videmska nadškofija ga je uvrstila v program »Verso il 1 maggio e oltre«, inštitut Antonio Gramsci iz Trsta pa na simpozij: »Fare gli Europei – Ustvarjati Evropejce« prirejen zlasti za srednje šole obeh Goric. Pa tudi oddaljena Cremona je po sklepu provincijskega sveta uradno natisnila poročilo.

V Sloveniji ni izšla nobena strokovna recenzija našega dela, tudi naši referati na srečanju v Kopru (6. decembra 2001), ki predstavljajo strokovno predstavitev poročila, analogno Gradišču, še niso objavljeni. Naše delo je za slovensko politiko in medije postalo zanimivo šele tedaj, ko se je zgodil zakon: »Dan spomina na žrtve fojb, eksodusa istrskih Italijanov in žrtev drugih nasilnih dejanj na vzhodni italijanski meji«. Pobudo zanj so dali krogi istrskih esulov, sprejet pa je bilo skoraj soglasno tudi z levičarskimi glasovi, pri čemer je reciklirana KPI sodelovanje pri »fojbah« in »eksodusu« zvalila na »jugoslovanski ekspanzionizem«.

¹⁴ Il Piccolo od 30. marca do 18. aprila 2001.

Italija je izbrala za dan spomina 10. februar, to je dan, ko je bila sklenjena mirovna pogodba zaveznih in pridruženih sil z Italijo (1947), ki je prisodila Jugoslaviji pretežen del Primorske, Istro, Kvarner in Zadar ter določila ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja. Slovenija, posebej Primorska je ogorčeno reagirala, še bolj ob praznovanju uzakonjenega spominskega dne naslednje leto v Trstu kronanega s propagandnim filmom »Il cuore nel pozzo«. Radio, televizija, govorniki, protestniki, vsi naenkrat so se sklicevali na poročilo (medtem ko je nekdo v italijanskem parlamentu rekel, da je za v smeti) in zahtevali njegov uradni natis v obeh državah. Prva naklada slovenske knjižne izdaje je pošla, zadnji izvod sem izročila bivšemu predsedniku Republike Italije senatorju Oscarju Scalfaru ob srečanju na simpoziju o obmejnem fašizmu. Poskrbeli smo za drugo izdajo, namenjena naj bi bila vsem poslanskim klopem v Strasburgu in v Rimu. Primerno bi ga bilo izdati tudi v nemškem in francoskem jeziku, ne nazadnje v srbo-hrvaškem, saj vsebuje pomemben del jugoslovanske zgodovine.

Še vedno pa niso izpolnjeni vsi predlogi mešane komisije. V drugem pismu dvema ministroma za zunanje zadeve sva namreč soproedsednika komisije zapisala:

»Spoštovani gospod minister, dovolite, da Vam ob izročitvi končnega poročila o odnosih med obema narodoma v času od 1880 do 1956 kot soproedsednima Slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije prof. Giorgio Conetti in dr. Milica Kacin Wohinz predlagava nekaj možnosti, kako praktično uporabiti ta dokument:

– uradna javna predstavitev dokumenta v glavnih mestih obeh držav, po možnosti v akademskem okolju, kot znak trdne sprave med obema narodoma,

– objava teksta v dvojezični obliki,

– objava temeljnih študij in

– vključitev poročila med vsebine, obravnavane na srednjih šolah.

Z odličnim spoštovanjem

dr. Milica Kacin Wohinz, prof. Giorgio Conetti.«

Sklep

Prvo priporočilo je bilo realizirano le v slovenskem »glavnem mestu« ne pa tudi v Rimu. Italijansko zunanje ministrstvo je svojo uradno dolžnost predstavitve poverilo goriškemu Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei. Drugo priporočilo je uresničilo le slovensko ministrstvo za zunanje zadeve, vendar se je očitno na željo-zahtevo italijanskega ministrstva odreklo uradni izdaji, oziroma je to izdajateljstvo poverilo znanstveni inštituciji – INZ, z argumentom, da je za znanstveno delo primernejša akademska raven objave kot politična. Tretje priporočilo je že peto leto v fazi dogovarjanj, izdajo sta prevzela Znanstveno raziskovalno središče v Kopru in Istituto per gli incontri mitteleuropei v Gorici. Delo ovira vprašanje avtorizacije temeljnih študij in selekcionirane diskusije osemnjastih udeležencev-avtorjev. Glede zadnje točke: šole (!) se očitno še dolgo ne bo nič premaknilo, saj niti slovenske vladne inštitucije za šolske programe niso pokazale nobenega zanimanja.